

“GLOBALLASÍW SHÁRAYATÍNDA FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАРЫ ТИЛИНДЕ «ТҮЙЕ/НАР» ЗООНИМИНИŃ ҚОЛЛАНЫЛЫҤ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Юсупова Б.Т.

*Эжинияз атындағы НМПИ
Қарақалпақ тили кафедрасының
доценти, филология илимлериниң
докторы (DSc)*

Алламбергенова М.

*Түркий тиллер факультети
Қарақалпақ тили хәм әдебияты
қәнигелигиниң 1 – в курс студенти*

Қарақалпақ тилиниң сөзлик қорында хайўан атамалары – зоонимлер белгили орын тутады. Олар түрли стильлик өзгешеликлер менен көркем шығармалар тилинде өнимли пайдаланылады. Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары тилинде де түйе/нар зооними қолланылады.

Түйе минез-қулқы жағынан жүдә ашыўшақ, өжет хайўан есапланады. Егер оның ашыўына тийген жағдайда адамды тислеп алыўы да мүмкин. Халық арасында оған «**Түйеге** тас бердим, Ешекке жем бердим» деп айтсаң, қуўып кетеди» деген гәп бар.

Қарақалпақ халқында түйеге байланыслы хәр қыйлы пикирлер бар. Э.Искендерова қарақалпақларда кишкене балаға хошаметлеў, миннетдаршылық билдириў мақсетинде “**Түйедей бол!**”, “**Түйедей бала болғайсаң!**”¹ түринде этикет сөзлердиң қолланылатуғынын көрсетеди.

Түйелер Орайлық Азияда кең тарқалған болып, жүдә әйемги ўақытлардан берли күш-көлик ретинде пайдаланылып келеди. Саўда-сатық көлиги сыпатында түйе жүдә керекли, қәдирли үй хайўаны. Түйелер жуп туяқлылар топарына киретуғын, сүт емизиўши, қурғақлық хәм шөлистанлық климатында жасаўға ийкемлескен. Олар бир өркешли хәм еки өркешли болады, жасаў шараятына қарай тобыр (үйир) болып ямаса бөлекленип жүреди. Түйелер жуўырғанда тезлиги саатына 65 километрди қурайды.

Түйелердиң бойы 1,5 метрден 2 метрге шекем болады, ал, салмағы 500-800 килограммға шекем болыўы мүмкин. Түйелер шөлде жасаўға ийкемлескени ушын «сахра кемеси» деп аталады. Әдетте, жантақ хәм басқа да тикенли шөплер менен

¹ Iskenderova E.K. Qoraqalpoq tilidagi zoonimlarning lingvomadaniy tahlili. Filol. fanl. bo'yicha fals. dokt. (PhD) diss. avtoreferati. – Nukus, 2023. 39-40-бет.

“GLOBALLASÍW SHÁRAYATÍNDÁ FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

азықланады. Сонлықтан, халық арасында кимге не нәрсе керек болса, өзи ушын хәрекет етеди, умтылады деген мәни билдиретуғын «Түйеге жантақ керек болса, мойнын созады» деген мақал қәлиплескен. Халықтың шеберлиги сонда – нақыл-мақалда ең керекли сөзди ең зәрүр орнына таўып қойып, тийисли мәнини шеберлик пенен аңлатыўында, қысқа етип хәм аз сөз бенен тәсирли, астарлы мәни бериўинде көринеди. Бул мақалда түйениң сыртқы көриниси – мойынының узынлығы хәм азық жеў ушын хәрекетти аўыспалы мәниге көшкен хәм мақалға тийкар етип алынған.

Түйелер еки жылда бир мәрте балалайды.

Түйеден алынатуғын өнимлер бар. Түйениң сүти С витаминине жүдә бай, сонлықтан, гепатит хәм басқа да кеселликлерге шыпа. Ибн Синаның «Медицина нызамлары» мийнетинде түйе сүтиниң шыпасы хәққында да мағлыўмат берилген. Түйе сүти 82 калорияға ийе хәм сыйыр сүтине салыстырғанда пайдалы болып, бир қанша мийўе-палыз өнимлериниң орнын алмастыра алады. Түйе сүтиниң курамында натрий көп болғанлығы себепли шөлди тез қандырады. Түйе сүтинен хәр қыйлы өнимлер, мәселен, Швецияда шоколад таярланады.

Шығыс мәмлекетлеринде түйе сүти дәстүрий ишимлик есапланады. Көпшилик түркий тиллерде, соның ишинде, қарақалпақ тилинде де «шубат» деп аталады. Шубат басқа үй хайўанларының сүтинен қойыўлығы менен ажыралып турады.

Түйелер қолға тез үйренеди. Түйени ең биринши мәртебе монгол халқы қолға үйреткен.

Түйе – жүдә сезгир хайўан. Олар суўды 50-60 километрден баслап сезеди хәм бир ўақыттың өзинде 200 литрге шекем суў ише алады. Түйелердиң хәр күнги жейтуғын от-жеминиң муғдары 30-40 килограммды курайды.

Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары тилинде түйе, нар сөзлери өнимли қолланылады. Нар – бир өркешли ири түйе есапланады.

Нар сөзи нақыл-мақаллар тилинде теңеў жасап келеди. Мысалы, «Қатын алсаң дардай, Ул туўар **нардай**, Барған исин питкерер, Артынан киси бармай», «Көктеги жулдыз жыйылса, Толысып туўған айша жоқ, Өңшең жаман жыйылса, Күшине толған **нарша** жоқ». Бунда теңеўлер келбетликтің салыстырыў, теңеў мәнили -дай хәм -ша аффикслери арқалы жасалған. «Нардай – күшке толған ер адам»² мәнисин

² Искендерова Э. Қарақалпақ тилиндеги нақыл-мақалларда зоонимлердиң қолланылыўы. – *Нокус: Билим*, 2020. – 29 б.

“GLOBALLASÍW SHÁRAYATÍNDÁ FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

билдиреди. Көбинесе, қарақалпақ дәстанлары тилинде қахарманлардың ержетип, камалға келип, күшине толығы «нардай күшине толды» деген фразеологизм арқалы бериледи. Нақылдың өзінде «Желини саў қой қосаққа жүрмес, **Күшине толған нар** буйдасыз жүрмес» деп айтылады.

Қарақалпақ нақыл-мақалларында нар түйениң күши, қарыўы айрықша көрсетилип, жоқары баға бериледи, ер, азамат пенен салыстырылады. Мысалы: «Киси болған менен, бәри де ер ме? Түйе болған менен бәри **нар** ма?». Бул мәни бир неше паремиялогиялық синонимлер, вариантлар арқалы бериледи: «Жүк аўырын **нар** көтерер, Қазан аўырын ер көтерер», «**Нар** жолында жүк жатпас», «Қатарда **нар** болса, Жүк жерде қалмас», «Жүкти **нар** көтерер, Шығынды бар көтерер».

Қарақалпақ тилинде рең билдириўши қара сөзи уллы, күшли, қарыўлы деген мәнилерди де аңлатады. Күшлилик, қарыўлылық белги мәниси менен нар сөзине эпитетлик хызметте келеди. Мысалы: «Қапталы жаўыр болса да, Қайыспас жүкке **қара нар**, Мүсәпир қылса бендесин, Аллаға нешик шара бар?».

Адамдағы усы ерлик, азаматлық, жомартлық, сақыйлық пазыйлетлери нар менен салыстырылып, аўыспалы мәнилерде жүдә шебер бериледи. Мысалы: «Жақсылыққа жақсылық, Хәр кисиниң исиди, Жаманлыққа жақсылық, **Нар кисиниң** исиди».

«Бар береди, барды да **нар** береди» – бунда нар метафорасы арқалы күшлилик, кең пейиллилик сыпатлары да бериледи.

Нақыл-мақалларда түйениң төли ҳаққында да пикирлер айтылады. Түйениң баласы **тайлақ, бота, көшек** деп айтылады: «Түйе қартайса **көшегине** ереди».

Нартайлақ сөзи күшли деген мәнини арттырып бериў ушын хызмет атқарады. Мысалы: «Әлип – әйеден, күлик – бийеден, **Нартайлақ** туўа бермес хәр түйеден», «Алп – анадан, ат – бийеден, **Нартайлақ** туўа бермес хәр түйеден». Бул мақалдың «Алпар – аядан, Тулпар – бийеден» деген варианты да бар.

Нардың турпаты, ирилиги, үлкенлиги де айырым нақыл-мақалларда көрсетип өтиледі: «**Нардың** териси ешекке жүк болар». Ал, «Еки **нар** сүйкелиссе, Арасында шыбын өлер» деген мақалда аўыспалы мәниде үлкен, күшли, ел-халықты басқарған адамлар жаўласса, қара пухараға түсетуғын қыйын, аўыр жағдайды түсиниўге болады.

Түйениң артықмашлығы, жүдә күшли, шыдамлы, қарыўлы хайўан екенлиги нақыл-мақалларда шебер көрсетиледи: «**Нардың** көрки – гүркиреў» «Қыяға питкен қамысты, Шамасы жеткен **нар** жейди». Дәслепки нақылда нардың күши, өзине тән саўлаты гүркиреў сөзи менен берилсе, кейинги мысалда хәммениң де қолы жете

“GLOBALLASÍW SHÁRAYATÍNDÁ FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

бермейтуғын нәрсеге шамасы жеткен нар – яғный қолы жеткен адам мәниси астарлап билдириледі.

Жас, күшли, қарыўлы ҳәр қандай адамның қартайып, күш-қарыў қайтқан ғаррылық дәўириниң сыпатлары нардың шөгиўи менен салыстырылады, бунда өзиниң күши менен аяққа тура алмаў, шаршаў, болдырыў, қартайыў, ғаррылықтың қыйыншылығы нардың шөгиўи ҳәм нардай шөгиў бирлиги арқалы жүдә әпиўайы және терең, шебер билдириледі. Мысалы: «Қартайсаң **нардай шөгерсең**», «Қарсы келсе ғаррылық, **Қара нарды шөктирер**».

Түйе менен адам – оның ийеси салыстырылады: «**Нардың өзи нар** болмас, Ийеси **нар** болса қор болмас», «Түйем **нар** емес, ийеси **нар**». Бул мақалда дәслеп нардың өзи яғный түйе айтылса, кейин ийеси – адамның да нар сөзи менен берилиўи метафоралық усылда айтылған мәрт, сақый, күшли адам мәниси аңлатылады. Бул мәни төмендеги нақылда да ер балаға байланыслы бериледи: «Ер баланы еркелетсең, **нар** болар, Қыз баланы еркелетсең, ғар болар».

Нақыл-мақаллар тилинде нар сөзи басқа бирликлер менен түрли мәнилик қатнастарда келеди: Антитезалық хызметте келеди: «Ийне тилеген де бир, **нар** тилеген де бир». Туўылыўын, шығысын көтермелеп, баҳалап, абзаллық пенен билдириў мәниси түсиниледи: «Сөзден сөз туўар, Әрўанадан **нар** туўар». Сондай-ақ, басқа да үй хайўанлары менен де салыстырылып көрсетиледи: «Жылқы – малдың патшасы, **Түйе** – малдың қасқасы».

Тилге түсиў, көзге түсиў, көз тийиў жағдайларында «Тил ерди жәбирге салар, **Нарды** қазанға салар», «Көз ерди қәбирге, **Түйени** қазанға салады» деп айтылады.

Улыўма, қарақалпақ халық нақыл-мақаллары тилинде түйе/нар зооними түрли мәнилерди билдирип қолланылады. Олар метафора, теңеў, антитеза ҳәм т.б. сыяқлы көркемлеў кураллары сыпатында өнимли пайдаланылады ҳәм нақыл-мақаллардың терең мәнили, өткир, образлы және тәсирли болыўында үлкен хызмет атқарады. Нақыл-мақаллар тилин тек ғана хайўан атамалары тийкарында емес, ал, ҳәр тәреплеме изертлеў қарақалпақ тил билими ушын үлкен әҳмийетке ийе.

Әдебиятлар:

1. Искендерова Е. Қарақалпақ тилиндеги нақыл-мақалларда зоонимлердиң қолланылыўы. – *Нөкис: Билим, 2020.*
2. Iskenderova E.K. Qoraqalpoq tilidagi zoonimlarning lingvomadaniy tahlili. Filol. fanl. bo'yicha fals. dokt. (PhD)... diss. avtoreferati. – Nukus, 2023.
3. *Қарақалпақ фольклоры Т.88-100.* – *Нөкис: Илим, 2015.*